

ALAPÍTÓ VAGY ÉPÍTŐMESTER?

ALAPÍTÁSI DOMBORMŰVEK AZ ÖRMÉNY ÉPÍTÉSZETBEN

GUZSIK TAMÁS*

A művészettörténetben valamelyest is jártas olvasóknak, hallgatóknak az „alapítási dombormű” fogalmat olvasva, hallva az aacheni palotatemplom híres ezüstsáblája jut eszébe: Nagy Károly felajánlja az aacheni kápolna modelljét.¹ Az 1215 körül készült táblán a császár térdel a Sz. Istenszülő előtt, kezében a templom – reálisan ábrázolt – modelljével. A császár mögött egy püspök, Sz. Mária mögött egy angyal áll. Hasonlóan közismert Giotto freskója, az Utolsó Ítélet is (Padova, Scrovegni-kápolna 1303–1305), ahol az alsó mezőben az alapító (térdelő alak) föl-emeli, fölajánlja a kápolna modelljét. Az alapítást megörökítő ábrázolások rendszerint a donátornak állítanak emléket. A középkorra általában jellemző, hogy az „építettő” és az „építő” személye összemosódik, pontosabban a donátor (építettő) azonosul az építő (tervező, kivitelező) személyével – az utóbbi rovására. Különösen a középkor korai szakaszaira jellemző a mester teljes névtelensége, ismeretlensége, míg az építettő igyekszik a maga cselekedetét a létrehozott épületen is hirdetni. Az örmény építészetben ismert alapítási domborművek alaposabb vizsgálata során fölmerül az építőmester autoportréjának a lehetősége is, ugyanakkor a domborműveken szereplő templommodellek a tervezéstechnika terén is hasznos információval szolgálnak.

A legkorábbi középkori donációs ábrázolások a bizánci mozaikművészetben ismertek. A ravennai S. Vitale-templom főapsziszmozaikján (526 után) Ecclesius püspök a Krisztus trónját őrző angyal mellett áll, jobb kezében templommodellt tart.³ A centrális templom ábrázolása nagyjából reális. Az angyal kitárt bal kezével támogatólag átfogja a templomot. Szinte ugyanez a kompozíció ismétlődik Poreč (Parenzo) Sz. Euphemia-templomának főapszisz kupolamozaikján (550 k.), a Sz. Istenszülő angyalok és szentek társaságában trónol.⁴ A trón jobb oldalán a

* Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Építészmérnöki Kar, Építészettörténelmi és Műemléki Tanszék. 1111 Budapest, Műegyetem rkp. 3. K. II. 60. Tel.: 463-1330; fax: 463-1638

¹ Kidson, Peter von: *Romanik und Gotik*. Amsterdam, 1968. fig. 99.

² Vigorelli, Giancarlo – Baccheschi, Edi: *Giotto életműve*. Bp. 1984. No. 107.

³ Bovini, Giuseppe: *Ravenna*. 28.

⁴ Effenberger, Arne: *Frühchristliche Kunst und Kultur*. Leipzig, 1986. fig. 133.

3. alak az alapító, kezében stilizált templommodellel. A konstantinápolyi Hagia Szophia templom előcsarnokának egyik mozaikján Nagy Konsztantinosz és I. Jusztinianosz császárok a Sz. Istenszülő trónja mellett szerepelnek (986–994). Konsztantinosz a városfal modelljét, Jusztinianosz a Hagia Szophia modelljét tartja a kezében.⁵ A bizánci művészet szűkebb vagy tágabb hatásterületén a XIII. századtól elszórtan találkozunk ezzel a kompozícióval: pl. a bojanai (Bulgária) kolostorban Kaloján szebasztokrátort (1197–1207) ábrázolták kezében a templom modelljével (1259). A donátor bal kezében tart egy elég sematikus, középtornyos templommodell.⁶ A grúziai Szapara Sz. Száva kolostor főtemplomában egy freskón (1283 u.) I. Beka fejedelem († 1306) a kezében a templom modelljét tartja.⁷ Donátorábrázolások a XII. század végétől jelentek meg Magyarországon – a jelek szerint szintén bizánci hatásra. Az esztergomi székesegyház Porta Speciosa Madonna-timpanonja alatt a szemöldökben III. Béla király és Jób érsek alakja proszkynesziszben látható.⁸ A király mögött egy vár, az érsek mögött egy kéttornyú templom sematikus képe szerepel. Közvetlen analógiaként a bátmonostori kaputimpanon (1240–50 k.) tekinthető. Itt középen Krisztus trónol, kétoldalt donátorok proszkynesziszben töltik ki a karéjos ívmezőt, de itt templommodell nincs. A szentkirályi (Vas m.) kapudomborműben (1260 k.) középen Krisztus trónol, jobbán térdelő alak templommodellel.⁹ A templomnak a félkörös apszisa látszik. A XIV. századi Képes Krónikában két helyen is látunk a szentkirályi timpanonhoz hasonló kompozíciót: az óbudai prépostság alapítása és Károly Róbert és Erzsébet templom-fölajánlása. Mindkét képen két térdelő koronás alak templommodell emel föl.¹⁰

Az örmény építészetben az első, már biztosan alapítási domborműnek tekinthető ábrázolás az aghtamari Sz. Kereszt-templom (915–921) nyugati homlokzatát díszíti.¹¹ Gaghik Arcruni király (908–915) a templommodell fölajánlja Krisztusnak. A díszruhás, álló király-alak bal kezében tartja a modellt. A középső ablak másik (déli) oldalán Krisztus áll, baljában könyv, jobbát áldásra emeli (*1. ábra*). Az ablak alatt két angyal medallionban keresztet tart. Itt mindjárt a továbbiak szempontjából három megállapítást tehetünk:

⁵ Kádár Z.: *Bizánci művészet*. Bp. 1987. 108.

⁶ Kristó Gy. – Makk F.: *III. Béla emlékezete*. Bp. 1981. fig. 35.

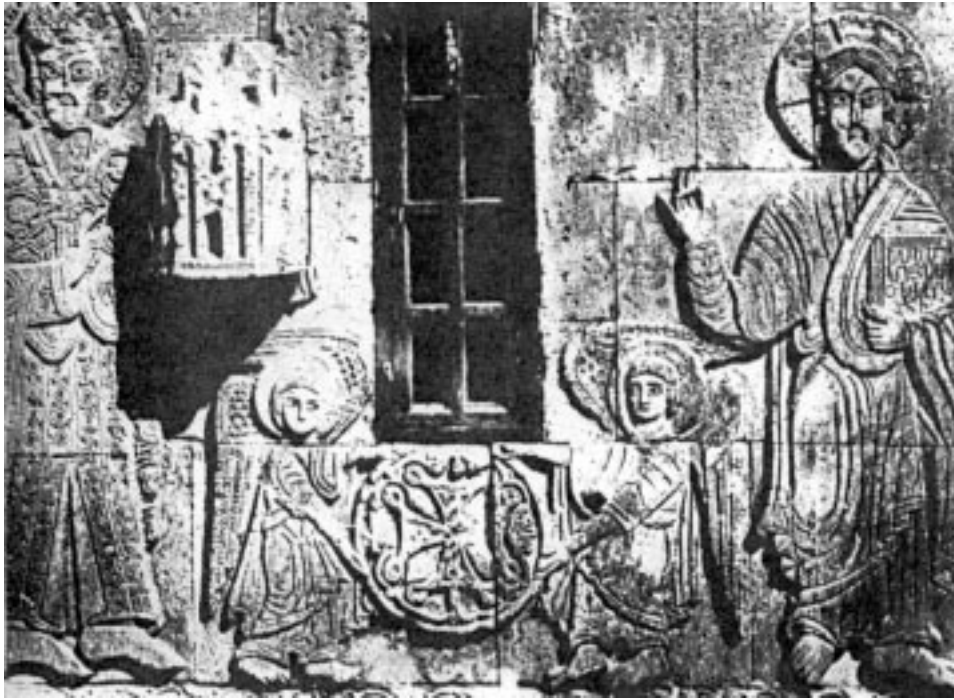
⁷ Gink K. – Tompos E.: *Grúzia*. Bp. 1973. 64.

⁸ Kristó – Makk, *i.m.* fig. 63.

⁹ Gerevich T.: *Magyarország románkori emlékei*. Bp. 1938. 192–193. fig. 215–216, ill. 193. fig. 215.

¹⁰ Marosi E. (szerk.): *Magyarországi művészet 1300–1470*. II. 239.

¹¹ Strzygowsky, J.: *Die Baukunst der Armenier und Europa*. Wien, 1918. 291. fig. 330, 433. fig. 474.

1. ábra. Aghtamar, Sz. Kereszt-templom. Krisztus és Gaghik király

– Maga a kompozíció sokban emlékeztet az említett ravennai, VI. századi ábrázolásra. Más részletek alapján kimutatható, hogy a VII. századtól az örmény épületornamentikában nagyon sok ravennai előkép ismerhető föl (Dvin és Zvartnoc növény-díszes nyíláskeretei, párkányai). Az aghtamari építkezések befejező munkálatainál, 920 körül tűnik föl Mánuel kőfaragó mester, aki – neve alapján – bizánci területről származott. Így maga közvetlenül is ismerhette a bizánci kompozíciós és formai elemeket, s nem csupán a VII. századi örmény hagyományokra támaszkodott.

– Az alakok helyzetéből, ruházatából egyértelmű, hogy az aghtamari domborművön egy Krisztus–donátor kapcsolat látható: a díszruhás, koronás, a templommodell tartó alakban mindenképpen a királyt (és nem pl. az építőmestert) ismerjük föl. Ez az evidencia itt azért érdemel kiemelést, mert a további örmény alapítási domborműveknél ez a „szereposztás” nem ennyire egyértelmű.

– A templom valamennyi domborművéhez hasonlóan az alapítási jelenet is az ún. „laposplasztika” technikával készült: az alakok 3–4 cm vastag tömbként emelkednek ki az alapsíkból, önmagukban nem plasztikusak. Ezalól csupán a templommodell a kivétel: kerekplasztikaként magasan kiemelkedik a domborművek síkjá-

2. ábra. Haghat, kolostori főtemplom, alapítási dombormű

ból. Azt a látszatot kelti, mintha a teljes modellt félig a falba süllyesztették volna. Ez fölveti az örmény középkori tervezésnek egy olyan módszerét, hogy az építőmester ténylegesen elkészítette a templom kicsinyített kőmakettjét, azt fogadtatta el a donátorral, majd idővel ezt a modellt falazták be az épület megfelelő helyére. A problémára egy másik alapítási dombormű kapcsán visszatérünk.

A X. századból további két örmény alapítási dombormű is ismert. Haghat Sz. Kereszt-kolostortemplomának főhomlokzatán egy turbános (balról) és egy süve-

ges (jobbról) álló alak tartja a plasztikus templommodellt.¹² Sajnos itt az alapítás, építés körülményei bizonytalanok, sem az alapító, sem a mester személyét nem ismerjük. Mivel az épületnek a későbbiekben sem volt világi kegyura, így feltételezzük, hogy a süveges alak az alapító főpap, a turbános viszont az építőmester lehet (2. ábra). Az épületmodell itt is plasztikus és élethű. Szanahin Sz. Megváltó-templomán (966–972) található egy homlokzati dombormű, melyen két alak tartja a modellt (itt a modell lapos és sematikus).¹³ A két alakon azonos, az örmény szerzetesek fejfedőjére (veghar) emlékeztető fejdísz van. Az ábrázolás itt sem Krisztus-donátor viszonyt mutat, a két szerzetes az alapító apát és az építést vezető mester lehet (3. ábra). Megjegyzendő, hogy a főtemplom építése idején Szanahin sem állt világi kegyuraság alatt. Szanahin másik főtemplomán, a Sz. Istenszülő-templom (928–944) nincs alapítási dombormű, viszont látható egy templommodell a protheszis bejárata fölött, külön fülkében.¹⁴ Stilizált középkipolás templom, hatalmas kapuval, az 1211-ben épült gavit (előcsarnok) még nem szerepel rajta.

A XIII–XIV. századból további néhány alapítási dombormű, ill. templommodell ismert. Harics kolostortemplomán (1201) fölül kereszttel lezárt, keretezett mezőben két álló alak tartja a templommodellt (4. ábra). Az egész dombormű lapos. Mindkét álló alak süveges (nem Krisztus). Szintén Haricsban a főtemplom tetőgerincén a kupolától nyugatra kisméretű, pontos kőmodell áll.¹⁵ Hagharcinban (1281) a homlokzat domborművén két álló, köpenyes alak (a baloldali lehet angyal is) között áll a templommodell, fölötte kitárt szárnyú lény. Utóbbi sas vagy angyal egyaránt lehet – Sz. Jánosra vagy az „angyalokkal őrzött városra” vagy templomra történő utalással (5. ábra). Az alakok laposak, a modell plasztikus.¹⁶ Szurp Tathev kolostorán (1329) egy kis modell látható a tető keleti oromzatán: lényegében egy magas, sokszögű torony cikkelyes lefedéssel és hozzá kapcsolódó négy kereszt-szár. Mivel a templomot 1820-ban nyugat felé bővítették és gyökeresen átalakították a homlokzatokat is, itt az eredetiség vitatható. Ugyanitt a homlokzati frízben – növényi és állati figurák mellett – stilizált templomábrázolás is van: ez a templom XIX. századi állapotának felel meg.¹⁷ A felsorolt példáknál túl kevés a konkrét történeti adat a részletesebb elemzéshez. Így csupán azt a feltételezést támasztják alá, hogy az alapítási domborművek többségénél nem a Krisztus-donátor kapcsolatot ábrázolták, hanem a dombormű szereplői tényleges, földi alakok: donátorok vagy donátor és építőmester. Utóbbira még egy érdekes példa kínálkozik.

¹² Mnazakanjan, S. – Sztepanjan, N.: *Architectural Monuments in the Soviet Republic of Armenia*. Leningrad, 1970. fig. 63.

¹³ Mnazakanjan – Sztepanjan, *i.m.* fig. 55.

¹⁴ *Documenta Architettura Armena*, 3. Milano, 1970. fig. 5.

¹⁵ Mnazakanjan – Sztepanjan, *i.m.* fig. 71, 72.

¹⁶ Guzsik T.: Templomalapítás a középkorban. *Ararát*, IV/13. 1998. jún. 30. 8–9.

¹⁷ *Documenta Architettura Armena*, 4. Milano, 1971. 19.

3. ábra. Szanahin, Megváltó-templom, alapítási dombormű

4. ábra. Harics, kolostoregyüttes, alapítási dombormű

Aniban, a Gagrik-templomon (1001–1013) szintén volt egy alapítási szoborcsoport. Gagrik Bagratuni király (989–1020) alapította a családi magánegyházat, s építője Trdat mester volt. A templom 1905-ös kutatásakor Thorosz Thoramanjan találta meg a töredéket: egy turbános álló alak kezében eredetileg templommodellt tartott.¹⁸ A modell teljes körplasztika volt. A leletről szerencsére rajzok és fotók készültek, ugyanis mind a dombormű, mind az időközben elszállított modell az 1915-ös genocidium során megsemmisült (6. ábra). Ez az alapítási dombormű-töredék két szempontból is fontos.

¹⁸ Strzygowsky, *i. m.* 431. fig. 471.; Guzsik T.: Építőmesterek, kőfaragók. *Ararát*, IV/14. 1998. júl. 14. 8–9.

5. ábra. Haghardzin, kolostoregyüttes, templommodell a homlokzaton

– A szakirodalomban az eredetileg a templommodellt tartó alakot Gaghik királlyal azonosítják. Ebben az esetben a dombormű másik (elpusztult) oldalán Krisztusnak kellett állnia. A föltételezett kompozíciót összehasonlítva az aghtamari domborművel több ellentmondás is tapasztalható. Ott a király bal oldalon áll teljes díszruhában. Az itteni kompozícióban a megmaradt alak egyértelműen a jobb oldalon áll, s ruházata alapján semmi nem emlékeztet az uralkodóra. Turbánja, széles gallérja és köpenye inkább egy építési vállalkozóra utal. Analógiaként a haghbati dombormű említhető, ahol jobb oldalon a turbános építőmester, a másik oldalon a donátor főpap áll. Ezt figyelembe véve a Gaghik-templom domborművének elpusztult másik felén állhatott Gaghik király, s ketten (király és építőmester) ajánlották föl a templomot Krisztusnak. Ebben az esetben viszont egy fölbecsülhetetlen értékű leletről beszélhetünk: egy XI. századi építőmester, Trdat mester autportréját láthattuk a dombormű megmaradt (azóta elpusztult) alakjában. Ez a nagyszabású alkotásokat létrehozó mester (Argina, katedrális, Ani, katedrális, Konstantinápoly, Hagia Szophia kupola újjáépítése, Ani, Gaghik-templom) megérdemelné, hogy portréját is ismerjük.

– Egyértelmű, hogy Trdat mester Aniban a Gaghik-templom tervezésénél tudatosan másolta a zvartnoci püspöki templomot (641–652). Ez a X. század során

6. ábra. Ani, Gaghik-templom. Gaghik király (vagy Trdat mester) ábrázolása

7. ábra. Krisztus, az építő. Örmény miniatúra, XVII. sz.

összedőlt, de Trdat mester még a templom jelentős romjait láthatta és tanulmányozhatta. Erre utal a méretek és az alaprajzi rendszer, valamint a szerkesztőháló egyezése. 1900–1906 között Thoramanjan szinte egyidőben került kapcsolatba Zvartnoccal és Anival. Zvartnocnak ekkor már csak alapfalai léteztek, míg Aniban a Gaghik-templomnak jelentősebb romjai álltak, s Thoramanjan megtalálta az említett templommodellt is. Ez egyértelműen nem egy általános templom, hanem a Gaghik-templom makettje volt. Ez jogosította föl arra, hogy elkészítse a Gaghik-templom, s ennek mintájára Zvartnoc elvi rekonstrukcióját is. Csupán érdekességként említhető, hogy később Zvartnocra egy másik rekonstrukció is készült (Mnazakanjan, 1958.). Ez figyelmen kívül hagyta az időközben eltűnt Gaghik-templom modellt és Thoramanjan teóriáját, és Zvartnocból egy provinciális-bizantikus templomformát kreált. Bizonyára ennek a rekonstrukciónak az adott korban ideológiai okai is voltak, de a szakkutatásban a hitelességét azóta is vitatják, s általában a Thoramanjan-féle Zvartnoc-Ani azonosságot fogadják el. Ismét csak jelentéktelen adalék, hogy az örmény miniatúrák világában sokáig élt ez a Zvartnoc-Ani tértípus. A bécsi mekhitarista kolostor könyvtárában őrzött Konstantinápolyi Hymnarium (1675) egyik miniatúráján Krisztus, az építő szerepel Ecsmiadzin alapítása kapcsán (7. ábra). A jelenet háttérében egy Zvartnoc-Ani típusú centrális templom látszik, mégpedig a Thoramanjan-féle rekonstrukció szerinti megoldásban.¹⁹

Néhány pillanatképet villantottunk fel a középkori élet egyik fontos eseményéről, a templomalapításról. Az örmény építészetből vett példák több kérdés továbbgondolására készíteti az olvasókat, hallgatókat. Az alapítási domborműveken szereplő személyek azonosítása fontos, mert nem mindegy, hogy egy donátor–Krisztus jelenetet látunk, vagy a képen a donátor és az építőmester szerepel. Utóbbi eset további elemzésével közelebb juthatunk a középkori építők jogállásának, társadalmi elismertségének, esetleg személyének alaposabb megismeréséhez. A templommodellek vizsgálata viszont arra vetíthet fényt, hogy a nem szakember donátor (és a közösség) számára a térbeli megjelenítés, a makettszerű bemutatás megkönnyítette az építő szándékának elfogadását.

¹⁹ Baschhausen, Heide – Baschhausen, Helmut: *Armenischen Handschriften der Mechitaristen-Congregation in Wien*. Wien, 1976. fig. 241.

FOUNDER OR ARCHITECT? (FOUNDATION RELIEFS IN ARMENIAN ARCHITECTURE)

Summary

It is a not too frequently discussed but preferred theme in medieval architecture to eternize a foundation of a church on a wall painting or in relief. In most cases it is the founder or the denominator saint who holds the model of the church in his hands. The earliest mosaics of this kind can be seen in and around Ravenna from the 6th century, in the Western art it is frequent from the 12th and 13th centuries. The earliest known donation relief in Armenian architecture is that of the west facade of Aghtamar church (built between 915–921): the founder King Gaghik holding the model of the church and Christ can be seen. Several foundation reliefs had been made between the 10th and 13th century in Armenian monasteries (Haghbat, Sanahin, Haritch, Haghardsin etc.). Their themes slightly differ from the precedent of Aghtamar: among the persons surrounding (or holding) the model we cannot see Christ. One of the figures is presumably the donator, the other can be the architect. The arrangement is extraordinarily interesting on the – since destroyed – relief fragment found in the Gaghik church in Ani. Here the figure having a turban on his head supposed to be the master of the church named Trdat. The representation of the church models raises the question of design technique. Reliefs are often flat carved (relief en bas) while the church model is in almost every case a sculpture. There are also known Armenian examples of church-models independent of donation reliefs (e.g. Sanahin). This propounds the possible method of design by which the donator accepted the project of the church which had been realised in favour of a better understanding in the model hold by the architect.

Keywords: Armenian architecture, donation reliefs, Armenian churches